

The emotional characteristics of a healthy family in the Qur'an and its educational implications*

Fayyaz Hussein Alavi ¹

Ali Hemmat Banari ²

Hussein Alavi Mehr ³

Abstract

Emotions play an essential role in family life, and without considering emotions, human success in life is difficult, if not impossible. The family is the first place of education, the place of emergence of human emotions and the foundation of society, and if it is healthy, we can hope to have healthy societies. The present article, using the ijtiḥad method, by examining the verses of the Holy Quran, has extracted the most important emotional characteristics of a healthy family, then described and analyzed it and presented the most important educational implications of each of them. Studies show that one of the emotional characteristics of a healthy family in the Holy Qur'an is kindness and mercy, which has educational implications such as the presence of God in the family, family strength, family growth and excellence, and increased intimacy between couples. And the other is comforting, the most important educational implications of which are the way to know God, joy in the family, the growth of the emotional health of the family and the satisfaction of the spiritual and psychological needs of the spouses in the family.

Keywords: healthy family, educational implications, emotional characteristics, friendliness, mercy, Quran and education.

*. **Date of receiving:** 30 June 2019, **Date of approval:** 8 July 2020.

1. PhD student in Quran and Educational Sciences of Al-Mustafa International University [from Pakistan] (Corresponding Author): qazifayaz5@gmail.com.

2. Assistant Professor of Faculty, Department of Educational Sciences, Al- Mustafa International University, Qom: (ah.banari@gmail.com).

3. Associate Professor, Al-Mustafa International University (halavimehr5@gmail.com).

ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم در قرآن و دلالت‌های تربیتی آن*

فیاض حسین علوی^۱ و علی همت بناری^۲ و حسین علوی‌مهر^۳

چکیده

عواطف در زندگی خانوادگی، نقش اساسی دارد و بدون توجه به عواطف، موفقیت انسان در زندگی دشوار، بلکه غیرممکن است. خانواده، اولین جایگاه تربیتی، محل بروز و ظهور عواطف انسانی و سنگ بنای جامعه است و اگر سالم باشد، می‌توان به داشتن جامعه‌ای سالم امیدوار بود. نوشتار حاضر با استفاده از روش اجتهادی با بررسی آیات قرآن کریم، مهم‌ترین ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم را استخراج نموده، سپس به توصیف و تحلیل آن پرداخته و مهمترین دلالت‌های تربیتی هر یک از آن‌ها را ارائه کرده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد: ازجمله ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم در قرآن کریم، مودت و رحمت است که دلالت‌های تربیتی مانند حضور خداوند در خانواده، استحکام خانواده، رشد و تعالی خانواده و افزایش صمیمیت بین زوجین است؛ ویژگی دیگر، آرامش بخشی است که مهم‌ترین دلالت‌های تربیتی آن، راه شناخت خدا، نشاط در خانواده، رشد سلامت عاطفی خانواده و ارضای نیازهای روحی و روانی همسران در خانواده است.

واژگان کلیدی: قرآن، تربیت، خانواده سالم، دلالت تربیتی، ویژگی عاطفی، مودت، رحمت.

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۰۹ و تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۸.

۱. دکترای جامعه‌الاصطفی - از کشور پاکستان (نویسنده مسئول): qazifayaz5@gmail.com.

۲. دکترای تخصصی، استادیار جامعه‌الاصطفی العالمية: ah.banari@gmail.com.

۳. دانشیار و عضو هیات علمی جامعه‌الاصطفی العالمية: halavimehr5@gmail.com.

الف. درآمد

نیازهای عاطفی از مهمترین نیازهای انسان هستند. بدون تردید رشد و کمال انسان مدیون ارضای نیازهای عاطفی اوست. در فرایند رشد و تکامل انسان، خانواده، نخستین کانون و نهادی است که نیازهای عاطفی و روانی انسان را تأمین می‌کند. در این نوشتار ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم در قرآن و مهمترین دلالت‌های تربیتی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. ازاین‌رو، در آغاز به مفاهیمی همچون خانواده سالم، دلالت تربیتی و ویژگی‌های عاطفی به اختصار می‌پردازیم.

۱- خانواده سالم

منظور از «خانواده سالم»، خانواده‌ای است که ضوابط و شاخص‌های موردنظر قرآن در آن، مبنای روابط اعضای قرار گیرد تا آنان در پرتوی عمل به آن، خانواده‌ای موفق و کارآمد را به نمایش بگذارند و محیط سالمی برای رشد اعضای خانواده فراهم آید. در یک خانواده سالم قرآنی، مودت و رحمت بین زن و شوهر برقرار است و با آرامش بخشی نیازهای عاطفی دو طرف برآورده می‌شود. والدین با شور و شوق به وظایف خود عمل می‌کنند و بر ارزش وظایف خویش آگاه هستند.

۲- دلالت تربیتی

قرآن کتاب تربیت و هدایت انسان است. در تمام سوره‌ها و آیات قرآن این ویژگی وجود دارد. آیات قرآنی به صراحت و روشنی محتوای تربیتی دارد یا با اشاره و التزامات، آثار و نتایج تربیتی دارد. بنابراین، مراد از دلالت تربیتی در این نوشتار «استلزامات، پیامدها و آثار و نتایج تربیتی است که بر پذیرش یکسری ویژگی‌های عاطفی برای خانواده، مترتب می‌گردد».

۳- ویژگی‌های عاطفی

واژه عاطفی، منسوب به عاطفه است و عاطفه در لغت به معنای شفقت و مهربانی (شرتونی، أقرب الموارد، ۱۹۹۲: ۷۹۷/۱) آمده است. در فرهنگ عرب، وقتی کسی به چیزی میل پیدا کند و متوجه او شود؛ می‌گویند: «عَطَفَ فلانٌ إلى ناحية كذا» (ابن منظور، لسان العرب، ۱۹۸۸: ۲۶۹/۹). برخی لغت‌شناسان معتقدند: معنای اصلی این ماده، تمایل همراه با رأفت است (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳۷۴: ۱۶۸/۸).

عاطفه، در فارسی به معنای محبت، مهربانی، عطف (انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ۱۳۸۱: ۵/۴۹۴۷)؛ مهر، خویشی و قرابت آمده است (دهخدا، لغت‌نامه، ۱۳۷۷: ۱۰/۱۵۶۶۵).

معادل کلمه عاطفه در زبان انگلیسی واژه «Affect» است (فیروزبخت، فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی، ۱۳۸۹: ۴۶۵). این کلمه به توضیحات حالت هیجانی شخص که اندیشه او را همراهی می‌کند، معنا شده است (داورپناه، واژه‌نامه فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، ۱۳۷۸: ۱۵).

مراد از «عاطفه» در اصطلاح، «انجذاب نفسانی است که یک انسان نسبت به انسان دیگر، در خود احساس می‌کند» و می‌توان آن را به رابطه بین آهن و آهن‌ربا تشبیه نمود. انسان در چنین حالتی احساس می‌کند که به طرف انسان دیگری که مورد عاطفه اوست، کشیده می‌شود. واژه عطف، در فرهنگ عرب، نیز در مفهوم توجه و میل چیزی به چیز دیگر به کاررفته است. با این تفاوت که در مفهوم اصطلاحی عاطفه، عطف و توجه مطلق نیست؛ بلکه محدود به مواردی است که طرف توجه انسان، یک انسان باشد، نه چیز دیگر (مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ۱۳۹۱: ۲/۳۲۷).

بنابراین مراد از ویژگی‌های عاطفی، صفاتی است که در پرتو آن‌ها اعضای خانواده توجه را از خود به دیگر اعضای خانواده معطوف می‌دارند و به بروز این صفات در خانواده گرایش دارند. گرایش ذاتی و درونی، تأثیرپذیری و احساسات از مهمترین عناصر ویژگی‌های عاطفی هستند.

ب. ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم

با بررسی آیات قرآن به ویژگی‌های عاطفی مربوط به خانواده از جمله مودت و رحمت و آرامش‌بخشی پی می‌بریم. در ذیل به آیات اشاره کرده و دلالت‌های تربیتی آن‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

یک. مودت و رحمت

یکی از مهمترین ویژگی‌های خانواده سالم، وجود مودت و رحمت بین اعضای خانواده است. در قرآن کریم آمده است:

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (روم/۲۱)؛ «و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میان‌تان مودت و رحمت قرار داد؛ در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند».

بر اساس این آیه شریفه می‌توان گفت: خانواده سالم، خانواده‌ای است که بر روابط اعضای آن به‌ویژه زن و شوهر مودت و رحمت حاکم باشد. در ذیل به مفهوم‌شناسی هر یک از مودت و رحمت، رابطه معنای این دو مفهوم و سپس به دلالت‌های تربیتی آن‌ها در خانواده می‌پردازیم.

اول. معنای مودت

مودت از «وَدَّ» در لغت به معنی محبت، دوست داشتن و آرزو داشتن آمده است (شرتونی، اقرب الموارد، ۱۹۹۲: ۲/۱۴۳۶؛ ابن فارس، مقاییس اللغة، ۲۰۰۱: ۶/۷۵). کلمه مودّت که شش بار در قرآن آمده، به معنای محبتی است که اثرش در مقام عمل ظاهر باشد. بعضی نسبت مودّت به محبت را مانند نسبت خضوع به خشوع دانسته‌اند؛ زیرا به حالتی خضوع می‌گویند که در مقام عمل اثرش مشخص شود، برخلاف خشوع که به معنای تأثر نفسانی است که از مشاهده عظمت و کبریایی در دل پدید می‌آید (طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ۱۶/۱۶۶؛ ر.ک: کهنوجی، مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در خطاب‌های آیات «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»، مجله قرآن و علم، ۱۳۹۸).

این صفت گاه به خدا و گاه به بندگان خدا نسبت داده شده است. در دو آیه («وَهُوَ الْغَفُورُ الْودُودُ» بروج/ ۱۴؛ «إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ» هود/ ۹۰) از قرآن صفت «ودود» (صیغه مبالغه وَدَّ) به خداوند نسبت داده شده و بر این دلالت دارد که دارنده این صفت، نهایت محبت را نسبت به بندگان خویش داشته و آن‌ها را بی نهایت دوست می‌دارد و جز سود آن‌ها چیز دیگری نمی‌خواهد و خود را در برابر افراد مورد مودّت، متعهد می‌داند تا حال آنان را مراعات نموده، از ایشان تفقد کند (طوسی، التبیان، ۱۳۸۹: ۶/۵۳؛ طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۷۲: ۵/۳۲۳؛ زمخشری، الکشاف، ۱۴۱۴: ۲/۳۲؛ فضل‌الله، من وحی القرآن، ۱۴۱۹: ۱۲/۱۲۱).

بنابراین، مودّت یعنی اظهار علاقه به صورتی که طرف مقابل متوجه این محبت و علاقه بشود و نوعی تأثیر متقابل در وی بگذارد. این اثرپذیری از مشاهده نیاز طرف مقابل به وجود می‌آید و سبب می‌شود که طرف دیگر نیاز او را برطرف سازد و این امر پیوسته به صورتی کنش و واکنش متقابل میان دو طرف ادامه یابد (زمخشری، الکشاف، ۱۴۱۴: ۳/۴۷۲).

از آنجاکه ادامه پیوند میان همه انسان‌ها، خصوصاً میان همسران، نیاز به یک جاذبه و کشش قلبی دارد و یکی از روشن‌ترین موارد بروز و ظهور مودّت، جامعه کوچک خانواده است، خداوند متعال ازدواج را وسیله‌ای برای زیستن در فضای آرامش و رضایت روانی می‌داند و برای رسیدن به این آرامش، مودّت و رحمت (روم/ ۲۱) را بین زوجین برقرار می‌کند (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۲/۴۹۶).

رابطه دوستی و مهربانی بین زوجین، بهترین عامل عاطفی - روانی برای اثبات و تداوم یک خانواده است. در همه جهان، هنگامی که انسان‌ها می‌خواهند با دیگری زندگی کنند و نوعی روابط انسانی باهم برقرار نمایند، روابط بر اساس قوانین و حقوق متقابل خواهد بود، ابتدا نیازمند وضع قانونی است که جنبه مادی رابطه را تنظیم کند. همچنین قواعدی معنوی نیز که در ادامه راه کمک مؤثری باشد، باید در نظر گرفته شود. پس لازمه ایجاد بنای خانواده، رعایت حقوق متقابل زوجین در قبال یکدیگر است؛

ولی استمرار آن، به مراتب سخت تر است. این استمرار نیازمند مودّت و محبت است. در صورتی که این رابطه عاطفی در بین انسان ها استوار گردد، انسان در مقام ایثار و مقدّم داشتن دیگران بر خود بر می آید، خواسته های خویش را فدای خواسته های دیگری می گرداند، سعادت او را می خواهد و به او جور و ستم روا نمی دارد. جامعه انسانی و به خصوص جامعه کوچک خانواده، بدون محبت و مودت شکل نمی گیرد؛ زیرا ارزش مودّت به قدری بالاست که قرآن اجر رسالت پیامبر اکرم ﷺ را مودّت اهل بیت ﷺ بیان می دارد: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» (شوری/ ۲۳)؛ «بگو: از شما هیچ پاداشی بر این (رسالت) نمی طلبم، جز دوستی در (مورد) نزدیکان».

دوم. معنای رحمت

رحمت به معنای رِقّت و تعاطف و مهربانی است (ابن منظور، لسان العرب، ۱۹۸۸: ۵/ ۱۷۳)؛ و اصل واحدی است که بر رقت قلب، عطوفت و مهربانی دلالت دارد» (ابن فارس، معجم مقائیس اللغة، ۲۰۰۱: ۴۲۵). از نظر راغب اصفهانی، رحمت، رقتی است که احسان را نسبت به شخص مرحوم اقتضاء می کند. این واژه گاهی در مهربانی و زمانی در احسان به کار می رود. هرگاه خدا با این صفت، وصف شود، مراد از آن فقط احسان است، نه رِقّت قلب. به همین دلیل روایت شده است: رحمت از خدا انعام و تفضّل؛ و از آدمیان رِقّت قلب و تعاطف است» (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۳۸۳: ۳۴۷). رحمت از مهمترین تعبیر دلالت کننده بر تربیت و ویژگی عاطفی است که قرآن مکرر آن را مورد استفاده قرار داده است. این واژه و مشتقات آن، در قرآن کریم فراوان آمده است. تنها واژگان «رحمان» و «رحیم» که از صفات خداوند متعال هستند، ۳۹۶ بار در قرآن به کار رفته است. واژه رحمن، ۱۶۹ بار؛ ۱۱۳ بار در اول سوره ضمن بسمله و ۵۶ بار در اثناء آیات؛ و واژه رحیم، ۲۲۷ بار؛ ۱۱۳ بار در اول سوره ها ضمن بسمله و ۱۱۴ بار در اثناء آیات. تفاوت این دو واژه در این است که اولی [رحمن] خاص خداوند است و بر غیر خدا اطلاق نمی شود، ولی [رحیم] هم بر خدا اطلاق می شود و هم بر غیر خدا (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱: ۳/ ۷۳ و ۷۷). این واژه در قرآن کریم نیز به همان معنای لغوی آن؛ یعنی عطوفت و مهربانی استعمال شده است (بلد/ ۱۷؛ توبه/ ۱۲۸).

سوم. رابطه معنایی مودّت و رحمت

هم نشینی مودّت و رحمت در آیه ۲۱ سوره روم، دلیلی بر رابطه میان این دو واژه است. رحمت در لغت، اراده خیر رساندن (جرجانی، التعریفات، ۱۳۷۰: ماده رحم)، یا نوعی مهربانی است که گاهی به مهربانی صرف و گاهی به احسان بدون دلسوزی و مهربانی اطلاق شده است (راغب اصفهانی،

مفردات الفاظ القرآن، ۱۳۸۳: ۱۹۶). پیش از این بیان شد که مودت، همان محبت است؛ اما همراه با اظهار و ابراز کردن آن با عملی که نشان‌دهنده دوستی قلبی باشد. واژه رحمت که به معنای مهربانی است، به نوعی رساندن خیر به کسی است که او را دوست داری. در نتیجه رحمت و مودت هر دو دوستی و محبت است؛ اما همراه با اظهار و آشکار کردن.

چهارم. دلالت‌های تربیتی مودت و رحمت در خانواده

۱- حضور خدا در خانواده

مودت و رحمت، اصل بسیار مهمی در استحکام خانواده است و ایجاد آن امری جعلی و ساختگی نیست، بلکه امری درونی است که از طرف خداوند آن هم در صورت اخلاص و صفای درونی زوجین است و در آیه خداوند می‌فرماید: ﴿وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ﴾ (روم/ ۲۱). خداوند بین زوجین مودت و رحمت قرار داده است و زوجین باید با اخلاص و صفای خود حضور خدا را در میان دوستی و مهربانی خود احساس کنند.

۲- استحکام خانواده

زن و شوهر مکمل یکدیگرند و اگر یکی نباشد، دیگری ناقص است و باید یک نیروی جاذبه‌ای باشد که این دو را به همدیگر نزدیک کند و استحکام بخشد و آن نیرو، مودت و رحمتی است که خداوند بین آنان ایجاد کرده است. آن کس که انسان را برای زندگی اجتماعی آفریده است، این پیوند و ربط ضروری را نیز در وجود او ایجاد کرده است. لذا مودت و رحمت، باعث پیوند و استحکام خانواده است.

یکی از روشن‌ترین جلوه‌گاه‌های تجلی مودت و رحمت، جامعه کوچک خانواده است. زن و شوهر در محبت و مودت ملازم یکدیگرند و این دو باهم محبت و مودت دارند و مخصوصاً زن، به فرزندان‌شان رحمت می‌ورزد، چون در آن‌ها ضعف و عجز مشاهده می‌کند و می‌بیند که طفل صغیرشان نمی‌تواند حوائج ضروری زندگی خود را تأمین کند. از این رو، محبت و مودت وادارشان می‌کند، به این که در حفظ و حراست و تغذیه، لباس، منزل و تربیت او بکوشند و اگر این رحمت نبود، نسل به کلی منقطع می‌شد و هرگز نوع بشر دوام نمی‌یافت (طباطبایی، ترجمه تفسیر القرآن، ۱۳۷۴: ۱۶/ ۱۶۶).

۳- رشد و تعالی خانواده

محبت و مودت زن و مرد به یکدیگر، نقش اساسی در رشد و تعالی خانواده دارد. آنچه در زندگی زناشویی قلب را تسخیر می‌کند، محبت کردن زن نسبت به شوهر است. یک زن ممکن است، واجد

ویژگی‌های خوبی باشد؛ اما همه این خصوصیات نیک در برابر بی‌توجهی و بی‌محبتی به شوهر رنگ می‌بازد و ارزش خود را از دست می‌دهد. شاید بتوان گفت: آنچه یک مرد را بیش از هر چیز دیگر از جاده ترقی و کامیابی منحرف می‌سازد و از تلاش و کوشش باز می‌دارد، بی‌توجهی و بی‌محبتی اعضای خانواده و به خصوص همسر نسبت به وی است. بنابراین، محبت و مودت در رشد و تعالی، ترقی و پیشرفت همسران و فرزندان، نقش اساسی دارد. خانواده‌ای که مودت و رحمت در آن حاکم است، دوست دارند همه افراد در کنار هم رشد کنند و مصلحت‌شان تأمین شود.

استاد شهید مرتضی مطهری درباره رشد و سعادت زندگی خانوادگی می‌گوید:

«رکن اساسی زندگی خانوادگی، احساسات و عواطف (مهر و محبت) است و آن‌کس که باید احساسات و عواطف زناشویی را دریافت و جذب کند تا بتواند به‌نوبه خود به فرزندان خود مهر و محبت بپاشد، زن است. بی‌مهری شوهر و خاموش شدن شعله احساسات شوهری او نسبت به زن، محیط خانوادگی را سرد و تاریک می‌کند؛ زیرا حتی احساسات مادرانه یک زن نسبت به فرزندان بستگی زیادی به احساسات شوهر درباره او دارد. احساسات مادری غریزه نیست، به این معنی که چنین نیست که به‌هر حال مادر مقادیری احساسات ثابت و غیرقابل کاهش و افزایش نسبت به فرزندان خود داشته باشد و برخورداری او از عواطف شوهر تأثیر فراوانی در احساسات مادری او دارد. نتیجه اینکه، وجود زن باید از وجود مرد، عواطف و احساسات بگیرد تا بتواند فرزندان را از سرچشمه فیاض عواطف خود سیراب کند. پس همان‌طوری که رکن حیات دشت و صحرا، باران کوهستانی است؛ رکن حیات خانوادگی مهر و محبت مرد نسبت به زن است که هم زندگی زن و هم زندگی فرزندان، صفا و جلا و خرمی می‌گیرد» (مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۹۲: ۲۷۰/۱۹ - ۲۶۹).

۴- افزایش صمیمیت بین زوجین

یکی دیگر از دلالت‌های تربیتی مودت و رحمت، افزایش صمیمیت بین زوجین است. زن و مرد تا زمانی که تشکیل خانواده نداده‌اند، ناقص‌اند؛ یعنی برای رسیدن به کمال به همدیگر نیاز دارند. در خانواده سالم، محرک اصلی در انجام وظایف خانواده، عواطف انسانی، عشق، محبت، صفا و صمیمیت است. در روابط عاطفی، تبادل محبت و عواطف وجود دارد و کمبود توجه و احساسات مثبت از سوی اطرافیان جبران می‌شود و خلأ عاطفی از بین می‌رود. این نوع رابطه می‌تواند به‌صورت ابراز علاقه، گفت‌وگوهای دوطرفه و درک طرف مقابل نمایان شود. از این‌رو، مودت و رحمت باعث ایجاد صفا و صمیمیت میان زن و شوهر شده و روزه‌روز افزایش می‌یابد.

خانه، مرکز صفا و صمیمیت است که در عین رعایت تکلیف، باید بر پایه ایثار و فداکاری اداره شود. در روابط همراه با ایثار، هر چه هست، صفا و صمیمیت است. آنچه می‌تواند کدورت‌ها را از میان بردارد و صفا و صمیمیت را در روابط خانوادگی برقرار کند و آن را افزایش دهد، عذرخواهی هنگام خطا و اشتباه است. عذرخواهی به دلیل اشتباهی که از انسان سر زده است، کدورت‌ها را از بین می‌برد و صفا و صمیمیت را در خانواده افزایش می‌دهد. از این رو، مودت و رحمت باعث ایجاد و افزایش هرچه بهتر و بیشتر صفا و صمیمیت بین زوجین می‌گردد.

دو. آرامش بخشی

خداوند متعال یکی دیگر از ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم را آرامش بخشی معرفی می‌کند: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا﴾ (اعراف/ ۱۸۹)؛ «او کسی است که شما را از یک شخص آفرید؛ و از او همسرش را قرار داد، تا بدان آرام گیرد.» و در جای دیگر می‌فرماید: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا﴾ (روم/ ۲۱)؛ «و از نشانه‌های او این است که همسرانی از (جنس) خودتان برای شما آفرید، تا بدان‌ها آرامش یابید».

یکی دیگر از ویژگی‌های عاطفی، آرامش بخشی است که قرآن کریم در روابط خانوادگی، روی آن تأکید می‌کند. با ایجاد خانواده، زن و مرد احساس آرامش می‌کنند. بر اساس فرموده قرآن کریم، همه چیز در عالم به صورت زوج خلق شده است: ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (ذاریات/ ۴۹). انسان هم از این قاعده مستثنا نیست، خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا﴾ (نبا/ ۸). تعبیر به جفت؛ یعنی آنکه هر یک از جفت‌ها به تنهایی ناقص بوده و هر وقت در کنار هم قرار گیرند و تشکیل خانواده دهند، آنگاه مکمل هم خواهند بود. بنابراین، زن و مرد کامل‌کننده یکدیگرند و باوجود هر یک، دیگری به کمال رسیده و همین‌که یکدیگر را از نظر روانی - جسمی و بقیه ابعاد کامل می‌کنند، مایه آرامش هم خواهند بود.

اول. معنای تسکین

تسکین از سکون، به معنای وقار، آرامش (فیومی، المصباح المنیر، ۱۴۱۴: ۲۸۳)؛ و ضد اضطراب و نگرانی است (ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ۲۰۰۱: ۴۶۴)؛ و سکون به از بین رفتن حرکت، سکوت، فروکش نمودن خشم (ابن منظور، لسان العرب، ۱۹۸۸: ۳۱۱/۶)؛ ثبوت شیء بعد از حرکت، وطن گزینی و سکونت (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۳۸۳: ۴۱۷)؛ و استقرار در مقابل حرکت (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳۷۴: ۱۶۳/۵)، معنا شده است. «سکن» را

به معنای آرامش و محل آرامش گرفته‌اند (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱: ۳/۲۸۷). ریشه آن در قرآن کریم هفتاد مرتبه آمده (ر.ک: عبدالباقی، معجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، ماده سکن) و در همان معنای لغوی خود استعمال شده است.

آسایش، رابطه تنگاتنگ با رفاه (فراهم نمودن امکانات و نیازهای مادی) دارد؛ اما آرامش، رابطه نزدیک با امکانات معنوی و تأمین نیازهای روحی و روانی و عاطفی انسان‌ها دارد. بسیاری از آدم‌ها می‌خواهند فقط از طریق امکانات مادی به آرامش برسند که به هیچ موقع از این طریق به آن دست نمی‌یابند.

آرامش طلبی از نیازهای مهم روحی و روانی انسان است که بیشتر در کانون گرم خانواده تأمین می‌شود. بنابراین، توجه به امکانات معنوی در نهاد خانواده، برای ارضای نیازهای روحی و روانی و رسیدن به آرامش، فوق‌العاده مهم است. خداوند متعال برای نهادینه شدن آرامش در خانواده، محبت و دوستی را به زوج‌ها هدیه می‌کند تا آنان با ادای وظایف خود، آرامش‌بخش یکدیگر باشند و این آرامش در خانواده تداوم و استحکام بیش‌ازپیش پیدا کند. آرامش، گمشده همه‌کسانی است که در زندگی بی‌سروسامان امروز مدام به دنبال آن می‌گردند و خداوند متعال نوید آن را در نهاد خانواده و در کنار همسر داده است. در سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) چنین بوده است.

امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید:

«وَلَقَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ إِلَيْهَا تَنْكَشِفُ عَنِّي الْهَمُومُ وَالْأَحْزَانُ» (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳: ۴۳/۱۳۴)؛ «همواره در زندگی، وقتی به همسر [فاطمه (علیها‌السلام)] نگاه می‌کردم، غم‌ها و گرفتاری‌ها از من برطرف می‌شد.» از اظهار نظر حضرت علی (علیه‌السلام) درباره همسرش به دست می‌آید که زن باید در فشارهای زندگی و مشکلات روزمره، در کنار شوهر و التیام‌بخش دردهای او باشد. زن، بهترین پناهگاه مرد است. مرد وقتی با کوله‌باری از غم و مشکلات به خانه برمی‌گردد، وظیفه زن است که به پیشواز شوهرش بیاید و با رفتار، کردار و اظهار محبت، کوله‌بار مشکلات را از دوش او بردارد و خانه را به گونه‌ای آماده کند که آرامش کامل به او برگردد.

مرد هم در آرامش‌بخشی زن، نقش بسزایی دارد؛ زیرا خداوند متعال، نخستین و مهمترین کارکرد خانواده و هدف از ازدواج را آرامش‌بخشی می‌داند (روم/۲۱؛ اعراف/۱۸۹). یکی از نقش‌های اساسی مرد در آرامش‌بخشی زن، رفتار شایسته و معاشرت نیکو و احترام گذاشتن به همسر است، همان‌طوری که خداوند متعال فرموده است:

﴿وَعَايِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (نساء/۱۹)؛ «با آنان (زنان) به‌طور شایسته رفتار کنید.»

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌فرماید:

«خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي» (قرشی، نظام خانواده در اسلام، ۱۳۷۱: ۶۲)؛ «بهترین شما کسی است که برای خانواده‌اش بهترین باشد و من برای خانواده‌ام بهترین هستم.»

امام علی علیه السلام می‌فرماید:

«به خدا سوگند، هرگز کاری نکردم که فاطمه علیها السلام خشمگین شود و او را به هیچ کاری مجبور نکردم... و او نیز مرا خشمگین نکرد و برخلاف میل باطنی من، قدمی برنداشت» (اربلی، کشف الغمه، ۱۳۸۱: ۳۶۳/۱).

سیره معصومان علیهم السلام در خانواده، به گونه‌ای بود که بار سنگین غم آنان را سبک می‌کرد؛ زیرا آنان هیچ‌گاه از نیکوکاری به همسران خود دریغ نمی‌کردند. «پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همراه همسران خود قصد زیارت خانه خدا را داشت. در مسیر راه، شتر صفیه از راه رفتن بازماند و او گریست، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با شنیدن این خبر، نزد صفیه آمد و با دستان مبارک خود آب دیدگانش را پاک کرد» (ابن اثیر، اسد الغابة، بی‌تا: ۴۹۱/۵). این رفتار زیبای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در آن زمان، بسیار مهم و پیام‌آور بود، چون اعراب جاهلی برای زن اعتبار و ارزشی قائل نبودند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حضور آنان، همسر خود را احترام کرد و مقامش را گرامی داشت.

محبت و دوستی، هدیه‌ای با ارزش از سوی خداوند است که به زوج‌های جوان ارزانی شده است. مرد باید همیشه نسبت به همسرش، ابراز علاقه و محبت نماید و نیازهای عاطفی وی را برآورده سازد. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

«قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ اَنْيَ احَبُّ لِيْ اَحَبُّ لِيْ اَيْدِيْهِ قَلْبُهَا اَبَدًا» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹: ۲۳/۲۰)؛ «مردی که به زنش بگوید: من تو را دوست دارم، (اثر این سخن) هرگز از دل زن بیرون نمی‌رود.» زن‌ها عاطفی‌تر از مردها هستند و سراسر وجودشان سرشار از عاطفه است. «زن وقتی زنده است که معشوق باشد و توجه کردن به او، مایه حیات است» (دورانت، لذات فلسفه، ۱۳۸۰: ۱۴۱) «جمله دوست دارم»، بهترین هدیه مرد به همسرش است.

زن باید نزد شوهرش عزیز بوده و به او توجه و اعتماد شود. معصومان علیهم السلام نیک می‌دانستند که همسر نیاز به همراه دارد. از این رو، فرصت‌هایی به وجود می‌آوردند که با همسر خود گفت‌وگو کنند. یکی از این فرصت‌ها، وقت غذا خوردن است. زیاد پیش آمده است که آنان غذا را سر سفره و با هم تناول کنند. چنین فضاهای صمیمی و خودمانی سبب می‌شد که همسر، به راحتی درد دل‌ها و مشکلات خود را در میان بگذارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله عادت داشت که تنها غذا نخورد. اگر هنگام غذا، مهمان نبود، با عیال و فرزندان غذا می‌خورد (غزالی، احیاء علوم الدین، بی‌تا: ۴۹/۲). حضور در کنار همسر و اعضای خانواده نیز باعث گستردگی رحمت و آمرزش خداوند بر اهل آن خانه شده (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹: ج ۱۶/۴۲۲)؛ و ارزش آن از اعتکاف و عبادت در مسجد نبوی نزد خدا محبوب‌تر دانسته شده است.

پیامبر اکرم ﷺ فرمود:

«جُلُوسُ الْمَرْءِ عِنْدَ عِيَالِهِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْ اعْتِكَافٍ فِي مَسْجِدِي هَذَا» (ورام، تنبيه الخواطر، بی تا: ۱۲۲/۲)؛ «نشستن مرد نزد زن و فرزندش، نزد خداوند متعال محبوب تر از اعتکاف در مسجد من است.»

دوم. دلالت‌های تربیتی آرامش بخشی در خانواده

۱. نشاط در خانواده

خداوند در آیه ۲۱ سوره مبارکه روم، هدف ازدواج را آرامش قرار داده است: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» و با تعبیر پرمعنی «لِتَسْكُنُوا» نکات بسیاری را بیان کرده است. نظیر این تعبیر در آیه ۱۸۹ سوره مبارکه اعراف نیز آمده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا». به راستی وجود همسران با این ویژگی‌ها برای انسان‌ها که مایه آرامش زندگی آن‌هاست، یکی از مواهب بزرگ الهی محسوب می‌شود.

این آرامش از اینجا ناشی می‌شود که این دو جنس مکمل یکدیگر و مایه شکوفایی و نشاط و پرورش یکدیگر هستند، به طوری که هر یک بدون دیگری ناقص هستند و طبیعی است که میان یک موجود و مکمل وجود او چنین جاذبه نیرومندی وجود داشته باشد. آرامش و سکونت هم از نظر جسمی است و هم از نظر روحی، هم از جنبه فردی و هم اجتماعی. بیماری‌هایی که به خاطر ترک ازدواج برای جسم انسان پیش می‌آید، قابل انکار نیست. همچنین عدم تعادل روحی و ناآرامی‌های روانی که افراد مجرد با آن دست به گریبان هستند، کم‌وبیش بر همه روشن است. از نظر اجتماعی افراد مجرد کمتر احساس مسئولیت می‌کنند، به همین جهت انتحار و خودکشی در میان مجردان بیشتر دیده می‌شود و جنایات هولناک نیز از آن‌ها بیشتر سر می‌زند. هنگامی که انسان از مرحله مجرد، گام به مرحله زندگی خانوادگی می‌گذارد، شخصیت تازه‌ای در خود می‌یابد و احساس مسئولیت بیشتری می‌کند (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۶/۳۹۳). از طریق آرامش بخشی و تکمیل نیازهای عاطفی، نشاط در خانواده پدید می‌آید و باعث شکوفایی و رشد اعضای خانواده می‌گردد.

۲. رشد سلامت عاطفی خانواده

آرامش بخشی، زمینه‌ساز رشد سلامت عاطفی خانواده است؛ زیرا آرامش و امنیت روحی، همانند غذا، پوشاک و مسکن از نیازهای اساسی انسان‌ها است. قرآن کریم، علاقه و آرامش بین زن و مرد را از آیات خود دانسته و می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» (روم/۲۱).

از این رو، زن به وسیله قدرتی که خداوند در وجودش قرار داده، می‌تواند از طریق نفوذ در قلب مرد و محبت به او، به زندگی آرامش دهد. او می‌تواند بهترین مونس و غمخوار مرد باشد تا مرد در کنار او آرام گیرد و اندوه و ناگواری زندگی را از یاد ببرد.

همسر خوب، با کلام و با رفتار حساب شده‌اش، همراه با دلسوزی و عشق، قلب مرد را تسخیر و همفکری و غمخواری خویش را در عمل، نشان می‌دهد. بهترین و ظریف‌ترین هنر زن این است که بتواند خواسته‌های مشروع همسرش را در نوع رفتار، غذا، لباس، مهمانداری و استراحت به دست آورد و روابطش را با شوهر، بر اساس آن شکل دهد. در روایات، خوب شوهرداری کردن زن، به منزله جهاد در راه خدا تلقی شده است: «جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعِلِ» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۱۰۳/۲۴۵).

در خانه اگر ثبات، دوستی و آرامش برقرار باشد و پدر و مادر، خود دارای آرامش روحی باشند، فرزندانی که در پناه این آرامش، بزرگ می‌شوند، از امنیت روحی و اطمینان خاطر برخوردار خواهند بود. از طرف دیگر پدر و مادری که دارای این ویژگی هستند، محدوده وظایف خود را در قبال تربیت فرزندان به‌تر درک کرده و بدان عمل خواهند کرد.

نیکی‌بخشی خانوادگی برای کودکان، موجب آرامش روح می‌شود. اعتدال صحیح خانوادگی در کودک، روح آرامش را می‌پروراند (قریشی، نظام تربیتی اسلام، ۱۳۶۲: ۴۵). بهترین روش برای حفظ فرزندان، هم‌نشینی با آنان و مراقبت از روحیات و آرامش آنهاست. مربیان جدید معتقدند که بهترین میراث پدر برای فرزندانش، همان دقیقه‌ها و فرصت‌های اندکی است که در هر روز به کودک اختصاص داده و با او هم‌نشینی می‌کند (همان: ۴۶).

۳. ارضای نیازهای روحی و روانی زن و شوهر

انسان نیازهای زیادی دارد که باید از راه‌های صحیح و معقول ارضا شوند، مانند نیاز به محبت، ارضای غریزه جنسی، دوست داشتن دیگران و دوست داشته شدن به وسیله دیگران و داشتن تکیه‌گاهی مطمئن در کوران حوادث که همه این نیازها در خانواده سالم ارضا می‌شود.

در خانواده سالم، نیاز به محبت و ورزیدن به دیگران و محبت دیدن از دیگران ارضا می‌شود. شوهر به گونه‌ای به زن ابراز محبت می‌کند که زن، به محبت و عنایت او دلگرم می‌شود و برعکس، برخورد زن با شوهرش به گونه‌ای است که مرد جز او، دلداری برای خود برنمی‌گزیند. از این طریق، لبریز از محبت و مرحله عشق محقق می‌شود و هر دو (زن و شوهر) به وحدت می‌رسند، فداکاری می‌کنند یا حاضر می‌شوند، از منافع خود به سود همسر چشم‌پوشانند. عشق و علاقه زن و شوهر نسبت به هم، روزگارشان را روشن می‌کند و به آنان علو نفس و عظمت روحی می‌دهد، آن‌چنان‌که وجود و هستی خود را در همسر خویش خلاصه می‌بینند و به کمال اخلاقی و لذت‌های معنوی دست می‌یابند.

در خانواده سالم، زن و مرد پناه یکدیگر قرار می‌گیرند. زن، همسر خود را تنها کسی می‌داند که در شدت‌ها و مصیبت‌ها می‌تواند از رنج روانی او بکاهد و جلوی انفجار عقده‌ها را بگیرد و بر خوشی و لذتش بیفزاید. زن، شوهر خود را تکیه‌گاه مطمئن در کنار خود و دست او را بالای سر خویش احساس می‌کند. در کارها به او تکیه می‌کند و در برابر ناملایمات از او یاری می‌خواهد و مرد هم خواستار همراهی و همدلی همسر خویش می‌شود (حسینی، روابط سالم در خانواده، ۱۳۹۴: ۷۳).

۴. راه شناخت خدا

تشکیل خانواده بر اساس نیازهای زوجین به یکدیگر است و خداوند زن و مرد را به گونه‌ای آفریده است که نیازهای متفاوت اقتصادی، عاطفی، جنسی و... به یکدیگر دارند و این نوع نیاز در عالم تکوین و طبیعت نهفته است و خود نشانه‌ای برای شناخت خداست. چنانچه در آیه موردنظر می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» (روم/ ۲۱). از نشانه‌های خداوند، آفرینش دو جنس بر اساس نیازها و روابط متقابل است.

نتیجه

قرآن کریم، در راستای دستیابی به اهداف نزولش، خانواده را موردتوجه قرار داده و در حد نیاز به تبیین مباحث مختلف آن پرداخته و ویژگی‌های عاطفی برای آن ارائه نموده است که هر یک از آن دلالت‌های تربیتی در صحنه زندگی دارد. ازجمله مهم‌ترین ویژگی‌های عاطفی خانواده سالم در قرآن، نخست مودت و رحمت و دیگری آرامش‌بخشی است که دلالت‌های تربیتی مهمی، مانند حضور خدا در خانواده، استحکام خانواده، رشد و تعالی خانواده، افزایش صمیمیت بین زوجین، نشاط و شکوفایی خانواده، ارضای نیازهای روحی و روانی همسران، و راه شناخت خدا را در پی دارند. در یک خانواده سالم قرآنی، مودت و رحمت بین زن و شوهر همیشه حاکم است و با آرامش‌بخشی، نیازهای عاطفی زن و شوهر برآورده شده و محیط سالمی برای رشد سلامت عاطفی و شکوفایی اعضای خانواده فراهم می‌شود.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی، موسسه دارالذکر، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲. ابن اثیر، عزالدین، اسد الغابه، انتشارات اسماعیلیان، تهران: بی تا.
۳. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۲۰۰۱ م.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۱۹۸۸ م.
۵. اربلی، علی بن حسین، کشف الغمه، مکتبه بنی هاشمی، تبریز: ۱۳۸۱ ش.
۶. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، انتشارات سخن، تهران: ۱۳۸۱ ش.
۷. جرجانی، علی بن محمد، التعریفات، انتشارات ناصر خسرو، تهران: ۱۳۷۰ ش.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، مؤسسة آل البيت (ع)، قم: ۱۴۰۹ ق.
۹. حسینی، داوود، روابط سالم در خانواده، بوستان کتاب، قم: چاپ بیست و ششم، ۱۳۹۴ ش.
۱۰. داورپناه، محمدرضا، واژه‌نامه فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، به نشر، مشهد: ۱۳۷۸ ش.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، دانشگاه تهران، تهران: ۱۳۷۷ ش.
۱۲. دورانت، ویلیام جیمز، لذات فلسفه، ترجمه: عباس زریاب خویی، انتشارات کتیبه، تهران: ۱۳۸۰ ش.
۱۳. راغب اصفهانی، محمد بن حسین، الفاظ القرآن الکریم، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، ذوی القربی، قم: ۱۳۸۳ ش.
۱۴. زمخشری، جارالله محمود بن عمر، الکشاف، مکتب الاعلام الاسلامی، قم: ۱۴۱۴ ق.
۱۵. شرتونی، سعید الخوری، اقرب الموارد، مکتبه لبنان، بیروت: ۱۹۹۲ م.
۱۶. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم، محمدباقر موسوی همدانی، جامعه مدرسین، قم: ۱۳۷۴ ش.
۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات ناصر خسرو، تهران: ۱۳۷۲ ش.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، موسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، قم: ۱۳۸۹ ش.
۱۹. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، انتشارات مجاهدی، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲۰. غزالی، ابو حامد محمد، احیاء علوم الدین، دارالجبل، بیروت: بی تا.

۲۱. فضل الله، محمد حسين، من وحى القرآن، دار الملاك، بيروت: ۱۴۱۹ ق.
۲۲. فیروزبخت، مهرداد، فرهنگ جامعه روانشناسی و روان پزشکی، تهران: ۱۳۸۹ ش.
۲۳. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، منشورات دار الهجره، قم: ۱۴۱۴ ق.
۲۴. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، دار الکتب الاسلامیه، تهران: ۱۳۷۱ ش.
۲۵. قریشی، باقر شریف، نظام تربیتی اسلام، انتشارات فجر، بی جا: ۱۳۶۲ ش.
۲۶. کهنوجی، مرضیه، «مؤلفه های تربیت اخلاقی در خطاب های آیات ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾»، مجله قرآن و علم، دوره ۱۳، شماره ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
۲۷. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، مؤسسة الوفاء، بیروت: چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۲۸. مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم: ۱۳۹۱ ش.
۲۹. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران: ۱۳۷۴ ش.
۳۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، تهران: ۱۳۹۲ ش.
۳۱. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش.
۳۲. ورام، ابن ابی فراس حمدان، تنبيه الخواطر و نزهة النواظر (مجموعه ورام)، دارالتعارف و دار صعب، بیروت: بی تا.

References

1. The Holy Quran, Translated by Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, Dar al-Dhikr Institute, Qom: 2004.
2. Ibn Athir, Izz al-Din, Usd al-Ghabe, Ismailian Publications, Tehran: S.D.
3. Ibn Faris, Ahmad, Mujam Maqais al-Lughah, Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: 2001.
4. Ibn Manzoor, Muhammad ibn Makram, Lisan al-Arab, Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: 1988.
5. Arbali, Ali Ibn Hussein, Kashf al-Ghumma, Bani Hashemi Publications, Tabriz: 2002.
6. Anvari, Hassan, Farhang Bozorg Sokhan, Sokhan Publications, Tehran: 2002.
7. Jorjani, Ali Ibn Muhammad, Definitions [*al-Ta'rifat*], Nasir Khosrow Publications, Tehran: 1991.
8. Hurr Amili, Muhammad ibn Hassan, Wasail al-Shia, Alul-Bayt (A.S) Foundation, Qom: 1409 AH.
9. Hosseini, Davood, Healthy Relationships in the Family, Bustan e Ketab, Qom: Twenty-sixth Edition, 2015.
10. Davarpanah, Muhammad Reza, Dictionary of Descriptive Culture of Pedagogical Sciences, Published in Mashhad, 1999.
11. Dehkhoda, Ali Akbar, Dictionary, University of Tehran, Tehran: 1998.
12. Durant, William James, The Pleasures of Philosophy, Translated by Abbas Zaryab Khoei, Katibeh Publications, Tehran: 2001.
13. Raghieb Isfahani, Muhammad Ibn Hussein, Alfaz al-Quran al-Karim, Research: Safwan Adnan Davoodi, Dhawi al-Qurba, Qom: 2004.
14. Zamakhshari, Jarullah Mahmoud Ibn Umar, Al-Kashshaf, Maktab al-A'lam al-Islami, Qom: 1414 AH.
15. Shertouni, Saeed Al-Khoury, Aqrab al-Mawarid, Lebanon Publications, Beirut: 1992.
16. Tabatabai, Muhammad Hussein, Translation of Tafsir Al-Mizan, Translator: Muhammad Baqir Mousavi Hamadani, Seminarian Teachers Association Publications, Qom: 1995.

17. Tabrasi, Fadl Ibn Hassan, Majma 'al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Nasir Khosrow Publications, Tehran: 1993.
18. Tusi, Muhammad ibn Hassan, Al-Tibyan Fi Tafsir Al-Quran, Al-Bayt (A.S) Foundation for the Revival of Heritage, Qom: 2010.
19. Urusi Havizi, Abd Ali Ibn Juma, Tafsir Noor Al-Thaqalain, Mojahidi Publications, Qom: 2004.
20. Al-Ghazali, Abu Hamid Muhammad, Ihya Ulum al-Din, Dar al-Jabal, Beirut: S.D.
21. Fazlullah, Muhammad Hussein, Min Wahu al-Quran, Dar al-Malak, Beirut: 1419 AH.
22. Firoozbakht, Mehrdad, Dictionary of the Society of Psychology and Psychiatry, Tehran: 2010.
23. Fayumi, Ahmad Ibn Muhammad, Al-Misbah Al-Munir, Manshurat Dar Al-Hijrah, Qom: 1414 AH.
24. Qarashi, Seyyed Ali Akbar, Qamos Quran, Islamic Bookstore, Tehran: 1992.
25. Quraishi, Baqir Sharif, Islamic Pedagogical System, Fajr Publications, S.L: 1983.
26. Kehnooji, Marzieh, "Components of Moral Pedagogy in the Addresses of the Quranic Verses "Oh! those who believe [*Ya Ayyuha al-Lazin Amano*] ", Journal of Quran and Science, Volume 13, Number 25, Fall and Winter 2019/2020.
27. Majlisi, Muhammad Baqir, Bihar al-Anwar, Al-Wafa Foundation, Beirut: Second Edition, 1403 AH.
28. Misbah Yazdi, Muhammad Tagi, Ethics in the Quran, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom: 2012.
29. Mustafavi, Hassan, Al-Tahqiq Fi Kalimat al-Quran al-Karim, Ministry of Islamic Culture and Guidance, Tehran: 1995.
30. Mutahhari, Murtaza, Collection of Works, Sadra Publications, Tehran: 2013.
31. Makarem Shirazi, Nasir et al., Tafsir Nomouneh, Islamic Books Publications, Tehran, 1995.
32. Varram, Ibn Abi Firas Hamdan, Tanbih al-Khawatir wa Nazhat al-Nawazir (Varram Collection), Dar al-Ta'ruf and Dar Sa'b, Beirut: S.D.